

Xamdam MATYAKUBOV,
Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: hamdamtarix@gmail.com

Urganch innovatsion universiteti dotsenti, t.f.n R.Abdirimov taqrizi asosida

BRONZA DAVRIDA MARKAZIY OSIYO QADIMIY AHOLISINING MIGRATSIYALARI TIZIMI XORAZM VOHASI MISOLIDA

Аннотация

Aholi sonining ko'payishi, xo'jalik sohalarining rivojlanishi, Markaziy Osiyoda keng hududlarni o'zlashtirishga, chuchuk suv manbalari hamda tabiiy resurslarga boy yerlarni urug'chilik jamoalari tomonidan egallab olishga sabab bo'lib, aloqa yo'llari jadal taraqqiy topgan. Markaziy Osiyoda qadimiy aholisining migratsiyalari – qabila-elatlar, qadimgi xalqlarning hududlar bo'ylab keng miqyosda ko'chishi jarayonlari, ko'p holatlarda madaniy va iqtisodiy jihatdan taraqqiyotga xizmat qilib, etnomadaniy an'analarning qorishib ketishiga ko'maklashgan. Maqolada bronza davrida Markaziy Osiyo qadimiy aholisining migratsiyalari tizimi Xorazm vohasi misolida ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: bronza davri, migratsiya tizimi, urug'chilik jamoasi, ko'chmanchi chorvadorlar, xo'jalik sohaları, madaniy xo'jalik tiplari.

СИСТЕМА МИГРАЦИИ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ В ЭПОХУ БРОНЗЫ НА ПРИМЕРЕ ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА

Аннотация

Рост численности населения, развитие отраслей хозяйства привели к освоению обширных территорий в Средней Азии, занятию родоплеменными общинами земель, богатых источниками пресной воды и природными ресурсами, быстрому развитию путей сообщения. Миграции древнего населения Средней Азии – племен, процессы масштабного перемещения древних народов по территориям, во многих случаях служили культурному и экономическому развитию и способствовали смешению этнокультурных традиций. В статье рассматривается система миграций древнего населения Средней Азии в эпоху бронзы на примере Хорезмского оазиса.

Ключевые слова: бронзовый век, система миграции, родоплеменная община, кочевники-скотоводы, отрасли хозяйства, типы культурного хозяйства.

THE SYSTEM OF MIGRATION OF THE ANCIENT POPULATION OF CENTRAL ASIA IN THE BRONZE AGE ON THE EXAMPLE OF THE KHOREZM OASIS

Annotation

The increase in the population, the development of economic sectors, led to the development of vast territories in Central Asia, the occupation of lands rich in fresh water sources and natural resources by tribal communities, and the rapid development of communication routes. The migrations of the ancient population of Central Asia - tribes, the processes of large-scale migration of ancient peoples across territories, in many cases served cultural and economic development and contributed to the mixing of ethnocultural traditions. The article examines the system of migrations of the ancient population of Central Asia in the Bronze Age on the example of the Khorezm oasis.

Key words: Bronze Age, migration system, tribal community, nomadic herders, economic sectors, types of cultural economy.

Kirish. Insoniyat tarixida aholi migratsiyasi, ya'ni yashash joyini o'zgartirib, viloyatlar, mintaq va mintaqalararo miqyosida bir hududdan boshqasiga ko'chish, qadimgi davrlardan bugunga qadar, muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Migratsiyalar tartibli va sabablari turli omillarga asoslanib o'rganiladi. Odatda, migratsiyalar ijtimoiy (demografik), iqtisodiy, siyosiy va ekologik omillardan kelib chiqib, ichki va tashqi ko'chishlarga, uzoq va nisbatan yaqin masofalarda amalga oshirilgan migratsiyalarga ajratiladi, shuningdek, ishlab chiqarish va mehnat jarayonlari bilan bog'liq joydan joyga vaqtincha ko'chish hamda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvador aholisining mavsumiy migratsiyalariga ajralib turadi [16].

Tarixda ko'chib yurish turmush tarzi ilk aloqa yo'llari tamoqlarining paydo bo'lishiga ko'maklashgan. Aloqa yo'llari hali ulov-transport vositalari noma'lum bo'lgan tosh davrida vujudga kelgan. Mezolit-neolitga kelib, boshda muzlik davri tugashi natijasida iqlim va tabiiy-geografik sharoit o'zgaradi. Aholi sonining ko'payishi, xo'jalik sohalarining rivojlanishi, Markaziy Osiyoda keng hududlarni o'zlashtirishga, chuchuk suv manbalari hamda tabiiy resurslarga boy yerlarni urug'chilik jamoalari tomonidan egallab olishga sabab bo'lib, aloqa yo'llari jadal taraqqiy topgan [14].

Tahlil va natijalar. Markaziy Osiyoda qadimiy aholisining migratsiyalarini o'rgangan E. V. Rtveldzening yozishicha qabila-elatlar, qadimgi xalqlarning hududlar bo'ylab keng miqyosda ko'chishi jarayonlari, ko'p holatlarda madaniy va

iqtisodiy jihatdan taraqqiyotga xizmat qilib, etnomadaniy an'analarning qorishib ketishiga ko'maklashgan [17].

So'nggi yillarda eneolit, bronza va ilk temir davri migratsiyalar muammolari A. Sagdullayev, O. Abdullayev, A. Shaydullayev va J. Tog'ayevlar ishlarida, shu jumladan, xorijda chop etilgan maqolalarida ko'rib chiqilgan va Markaziy Osiyo misolida, migratsiyalar kartografiyasining muhim masalalari ochib berilgan [18]. Quyi Amudaryo havzasi, Orolbo'yi hududlarining arxeologik materiallari asosida migratsiyalar mavzusiga nisbatan Jonbos 4 makonining o'rganilishi natijasida neolit davri madaniy va etnik aloqalarning ba'zi yo'nalishlarni belgilash masalasi ro'yobga chiqarilib, bu aloqalar "Orolbo'yidan shimol va shimoli-sharqiga qarab borganligi bilan bir qatorda, Kaltaminor madaniyatining, garchi yaqqol sezilib turmasada, Janubiy Eron va Hindiston bilan ham aloqa qilib turgani shubhasizdir" degan xulosaga kelingan [21].

Biroz keyin, V. N. Cherensov va A. A. Formozovlar Sharqiy Kaspiybo'yi hamda Orolbo'yi mezolit va neolit davrlari urug'doshlik jamoalarining Volga va Ural daryolari oralig'i, Uralorti qabilalari bilan madaniy aloqalari masalasini ko'rib chiqishdi [24]. A. V. Vinogradovning ta'kidlashicha, bu yo'nalishda, dastavval, madaniy va texnik an'analarning o'tkazish xususida so'z yuritish kerak, ayrim holatlarda esa Sharqiy Ustyurt va Shimoli-Sharqiy Orolbo'yi orqali neolit davri jamoalarining ko'chishi haqida gapirish mumkin [23].

Ushbu tadqiqotning oldingi sahifalarida mezolit neolit davri jamoalarining u yoki bu hududni o'zlashtirib, o'troqlashib yashash muddati, nafaqat atrofdagi tabiatda iste'molga yaroqli bashoqli va ildiz mevali o'simliklarning seroblighi hamda yovvoyi buqa, jayron, bug'u va boshqa hayvonlar soni bilan belgilangan, balki yovvoyi hayvonlarning mavsumiy migratsiyalariga qaram bo'lganligi aytib o'tilgan edi. Chunki hayvonlarni ovlash orqali yuqori kaloriyalik oziq mahsuloti – go'sht qo'lga kiritilgan. Shu tufayli, ovchilar jamoalari yashash joylarini o'zgartirib, hayvonlar podalari izidan ko'chib yurishgan.

Shu mavzuga tegishli, Ustyurt platosida mezolit va neolit davriga oid 200 ta mavsumiy va oraliq makon-joylarning topib tekshirilishi [5] va ulardan ovchilar tomonidan Ustyurt daht hayvonlarning to'planishi mavsumda vaqtincha foydalanganligi, misol tariqasida keltirildi. Bu shundan dalolat beradiki, ovchilarning Ustyurt platosiga Sharqiy Kaspiybo'yi, Janubiy Orolbo'yi va Volga-Ural daryolari oralig'i hududlaridan ko'chib kelishi, mavsumiy xususiyatga ega bo'lib, ularning yashash joyini o'zgartirish maqsadidan yiroq edi va avval istiqomat qilingan hududlarga qaytib kelish imkonini bo'lgan. Biroq yildan-yilga ko'chish va an'anaviy yashash joylarga qaytish jarayonining takrorlanishi natijasida tosh davri ovchilarning dastlabki so'qmoqlari keyingi tarixiy bosqichlarida Ustyurt platosini kesib o'tgan muhim madaniy-iqtisodiy aloqalar va migratsiyalar yo'llariga aylanib, undan Yevroosiyo dasht chorvadorlari hamda Sharqiy Yeron va Markaziy Osiyo janubida yashagan dehqonchilik jamoalari foydalanishgan [19].

Dastlabki xo'jalik aloqa so'qmoqlari paydo bo'lishi bilan bir qatorda Xorazm vohasidagi Sulton Uvays tog'lari tevaragida so'ngi paleolit davri ovchilarining mavsumiy makonlari Markaziy Qizilqum va Quyi Zarafshon hududlari bilan bog'liq holda rivoj topdi hamda Ustyurt Janubiy Orolboyi-Yuqori Uzboy-Sharqiy Kaspiy yo'nalishdagi aloqa yo'llarning tarmoqlari shakllana boshlaydi [11]. Bu o'z navbatida, Kaspiy va Orol dengizi oralig'ini, Qizilqum dashtlarini Kaltaminor madaniyati qabilalari tomonidan o'zlashtirishga xizmat qildi. Neolit va eneolit davrlarda mintaqa miqyosida ko'chish jarayonlarida arxeologik yodgorliklarning kartografiyasi ma'lumotlari asosida o'rganilgan.

Bronza davrida, mill. avv. III ming yillikning oxirlariga kelib, Xorazm vohasida ilgari xo'jalik sohalari va moddiy madaniyat an'analari saqlanib rivoj topgan paytda, Markaziy Osiyoning Quyi Murg'ob daryosi vohasiga (kelgusida Marg'iyoona), Afg'onistonning shimoli-sharqiy yerlari va Janubiy O'zbekiston xududiga (Baqtriya), Shimoliy Mesopotamiyadan boshlab Elam, sharqiy Eron va Turkmanistonning janubiy-g'arbidan keng miqyosdagi amalga oshirilgan aholi migratsiyasi natijasida Marg'iyoona - Baqtriya (yoki Amudaryo-Oks) sivilizatsiyasi vujudga keladi [3]. U asosiy belgilarga ko'ra (shaharlar, mudofaa tizimi, ibodatxonalar, yuqori darajada rivoj topgan xunarmandchilik sohalari) hamda dehqonlar- chorvadorlar, hunarmandlar, quruvchilar va savdogarlardan iborat jamiyat bo'lgan. Bu sivilizatsiyaning Gonur, Dashtli, Sopolli va Jarquton kabi yodgorliklari keng o'rganilgan.

Tadqiqotchilarning yozishicha, taxminan mill. avv. XVII-XVI asrlarda, Dashtli-Sopolli madaniyatiga oid aholi guruhlar, avval o'zlashtirilgan vohalardan chiqib turli hududlarda yoyilganlar. Ularning moddiy madaniyat ashyolari Janubiy Tojikistonda, O'rta Zarafshon vohasi va sharqiy Farg'onada topib tekshirilgan mozor-qo'rg'onlarida aniqlangan [2]. Mill. avv. XVI asrda Quyi Volgabo'yi va Janubiy Ural orolig'i hududlaridan Srubnaya-Andronovo deb atalgan madaniyatlari chorvador dasht qabilalari hamda G'arbiy va Markaziy Qozog'iston, G'arbiy Sibirdan Andronovo madaniyati urug'chilik jamoalarining Markaziy Osiyoga ko'chib kelishning dastlabki bosqichi boshlanib, dasht chorvador qabilalarning uzluksiz migratsiyalari keyin ham davom etadi. Mazkur masala tadqiqotchilarning ishlarida XX asrning 60-80 yillarida [12] hamda XXI asrning birinchi choragida [4] ko'rib chiqilgan.

Xorazm vohasi bronza davrida dasht qabilalarining oraliq hududiy markaziga aylanib, Andronovo madaniyatiga oid mavsumiy makonlari Amudaryoning Oqchadaryo deltasi havzasida topilgan. Shu asosda Janubiy Orolbo'yida Tozabog'yob madaniyati paydo bo'lgan [7].

Ikkinchidan, Xorazmdan Uzboy o'zani va Sharqiy Kaspiybo'yi aloqa yo'li orqali dasht chorvadorlari Turkmaniston janubiy-g'arbiga yetib borishgan, Amudaryoning o'ng va so'l sohillari bo'yab, ular Quyi Zarafshon havzasi, Quyi Murg'ob vohasi, Janubiy O'zbekiston va Shimoliy Afg'oniston hududlariga kirib kelishgan. Shu tariqa, Ustyurt palatasi va Orolbo'yida mezolit-neolit davrlarida shakllanib rivojlangan aloqa yo'llari muhim tranzit yo'llariga aylanib, qabilalarning migratsiyalariga xizmat qiladi.

Bu masalaning ayrim jihatlarini mazkur tadqiqotning muallifi tomonidan ilgari ham qisqacha ko'rib chiqilgan edi [13], lekin bundan beri to'plangan yangi ma'lumotlar, ushbu muhim mavzuni va u bilan bog'liq bo'lgan etnomadaniy muammolarni ochib berishni taqozo etadi. Bronza davrida inson hayoti, turmush tarzi tubdan o'zgardi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti tufayli, dehqonchilik sohasidan hunarmandchilik, savdo-sotiq va chorvachilik xo'jaligi ajralib chiqadi, transport vositalari paydo bo'lib, keng iqtisodiy aloqalar yo'lga qo'yiladi va bronzadan ishlangan qurollar hamda turli buyumlar keng miqyosda tarqaladi. Bronza asrida ishlab chiqarish kuchlari ancha yuksalib, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tarixda o'zgarishlar yuz berdi.

Mill. avv. II mingyillikning boshlariga kelib, Amudaryo Uzboy o'zanining suvga to'yinishi pasayib qoladi. Aksincha, Oqchadaryo o'zanida suv sathi ko'tarilib, daryo Orol dengizigacha quyilgan va shu yo'nalishdagi pasttekislikda daraxtlar va butalardan iborat o'rmon paydo bo'lgan [15]. Daryo atroflarida, dehqonchilik ko'nikmalari ega bronza davri chorvadorlari o'z manzilgohlari va mavsumiy makonlarini bunyod etishgan.

Bronza davriga oid, boshda bir-birini davr jihatidan izchil almashtirilgan Suvyorgan, Tozabog'yob va Amirobod madaniyatlarini xususida so'z yuritilgan. S. P. Tolstovning yozganiga ko'ra, Suvyorgan madaniyatiga Erondan Xorazmga ko'chib kelgan etnik guruhlar asos solingan [20].

Keyinchalik Suvyorgan madaniyatini alohida ajratishga asos bo'lmaganligi aniqlandi. Shu sababdan, M.A.Itina "Suvyorgan madaniyati" tushunchasini Orolbo'yi bronza davri madaniyatlari klassifikatsiyasidan chiqarish zaruriyatini qayd etgan [8].

Andranova madaniyati chorvador qabilalarning Janubiy Orolbo'yiga ko'chib kelishi natijasida Quyi Amudaryo havzasida yangi madaniyat shakllandi. Bu qabilalarning xo'jalik sohasida chorvachilik yetakchilik qilgan bo'sa-da, lekin ular o'z yurtlaridagi daryo o'zanlari tevaragidagi nam yerlarda chorva uchun yem-hashak bo'lgan o'simliklarni hamda arpani yetishtirganlar [6]. Ularning jamoalarida bronzadan mehnat qurollari, maishiy buyumlar va yarog'-aslahalarni yasash hunar kasblari rivojlangan.

Xorazm vohasi bronza davri qabilalari arpa va bug'doyni yetishtirishning janubiy ziroatkorlardan olib o'zlashtirilganligi ehtimoldan holi emas. Lekin vohada bronza davri madaniyati turar joylarida arpa, bug'doy don qoldiqlari aniqlanmagan. Shu tariqa, mahalliy urug'doshlik jamoalari chorva uchun yem-xashak bo'ladigan o'simliklarni, asosan, ekib parvarish qiligganga o'xshaydi.

Andronovo madaniyati qabilalarining keng miqyosidagi migratsiyalari Yevroosiyo dashtlarida iqlimning o'zgarish, qurg'oqchilikning boshlanishi, chorva podalarining ko'payishi va yangi yaylovlarni o'zlashtirish zaruriyati, yilqichilik va ulov-transport vositalarining rivojlanishi, qo'shimcha mahsulot bilan ayriboshlash, mis va qalay ma'dan konlarini egallab olish kabi sabablar bilan bog'lanib, talqin qilindi [10].

Etnik jarayonlarni va aholisining etnik tarkibini o'rganishda arxeologik materiallarning ahamiyati beqiyosdir. Migratsiyalar orqali kelgindi qabilalarning mahalliy aholi vakillari bilan qorishib ketishi etnogenez bilan bog'liq bo'lib, ko'chib kelgan etnik guruhlarining mavjudligini antropologik va tarixiy-madaniy belgilarga asoslanib, aniqlash tarixiy tadqiqotlar usuli sifatida keng qo'llaniladi.

M.A.Itina Oqchadaryo vohasida tekshirilgan bronza davri manzilgohlari orasida sof Andranova madaniyati makonlarini ajratadi. Shu madaniyatga daxldor bo'lgan yarim yerto'la, chayla ko'rinishidagi turarjoylarning qoldiqlari va geometrik naqshlar bilan bezatilgan sopol idishlarning parchalari topilgan [7].

Ikkinchidan, Ko'kcha 3 makoni qadimiy qabriston qazib o'rganilgan qabrlar oddiy chuqurlardan iborat bo'lib jasadlar bukchaytirilgan holda bir tomonga yonboshlatib ko'milgan. Marhumlar skeletlari yonidan sopol idishlar bronzadan ishlangan tig'li pichoqlar bigiz ayollarning qabrlaridan esa bilaguzuglar va munchoqlar topilgan [9].

Shuningdek qabristondan olingan odam bosh chanoqlari o'rganilib, dafn etilgan odamlarning antropologik tipi ichida Andranova madaniyati qabilalariga xos Yevropoidlar bilan Markaziy Osiyoning qadimiy aholisiga mansub O'rtaer dengizi tipi aniqlangan [22].

Xulosa. Umuman olganda, tadqiqotchilarning yozishicha neolit davridan boshlab, Xorazm vohasi urug'chilik jamoalarining mintqa janubida yashagan dehqonchilik aholisi va shimolda joylashgan dasht ovchilar qabilalari bilan aloqalari yo'lga qo'yilgan. Agarda janubdagi jamoalariga O'rtayer dengizi antropologik tip xos bo'lsa, Orolbo'yi aholisi irqiy jihatdan Yevroosiyo dashtlarida yashagan yevropoidlar qabilalarga ko'proq qarindosh bo'lgan [1].

Ushbu etnik jarayonga Xorazm vohasining qadimdan Volgabo'yi, Ural va G'arbiy Qozog'iston dashtlarini qamrab olgan iqtisodiy-madaniy mintaqasi doirasida joylashganligi va aholi migratsiyalari ta'sirining ehtimoli yuqoridir.

ADABIYOTLAR

1. Алексеев В. П., Аскарлов А. А., Ходжайов Т. К. Историческая антропология Средней Азии. – Ташкент: “Фан”, 1990. – С. 101-105.
2. Аманбаева Б. Э., Рогожинский А. Е., Мэрфи Д. Могильник Шагим-новый памятник эпохи бронзы Восточной Ферганы // Археологические исследования в Узбекистане. 2004-2005 гг. – Ташкент: “Фан”, 2006. – С. 256-265.; Аванесова Н. А. Зеравшанский вариант Андроновской историко- культурной общности // Узбекистон археологияси мустақиллик йилларида: ютуқлар ва истикболлар. – Самарканд, 2006. – С.34-38.
3. Askarov A. Ancient agricultural culture of the Bronze Age in the south of Uzbekistan. – Tashkent: “Fan”, 1977. – 232 p.; Sarianidi V. I. Ancient farmers of Afghanistan. – M.: “Nauka”, 1977. – 170 p.
4. Бижанов Е. Б. Мезолитические и неолитические памятники Северозападного Устюрта // Археология Приаралья. – Ташкент: “Фан”, 1982. – С.14-37.
5. Грязнов М.П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой и поздней бронзы // КСИА. 1970. № 122. – С. 40-41.
6. Итина М. А. История степных племен Южного Приаралья // Тр. ХАЭЭ. – М., 1977, Т. X. – С. 104-127.
7. Итина М. А. К истории изучения бронзового века Южного Приаралья // Приаралье в древности и средневековье. – М.: ИВЛ, 1998. – С. 88.
8. Итина М.А. Раскопки могильника тазабагыяской культуры Кокча 3 // МХЭ. – М., 1960. Вып. 5. – С. 41-74.
9. Итина М. А. Взаимодействие земледельческих цивилизаций Средней Азии с их «варварской» периферией в эпоху бронзы // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: “Фан”, 1986. – С. 132-133.
10. Кудайбергенов С. Ш. Оролбуи кадимги давр алоқа йўллари тизимида // Марказий Осиё тарихи ва археологияси: анъаналар, инновациялар ва истикболлар. – Ташкент, 2021. – Б. 59-63.
11. Кузьмина Е. Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии // Памятники каменного и бронзового века Евразии. – М.: “Наука”, 1964. – С. 148-154.; Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура... С. 187-207.; Сарианиди В. И. Степные племена эпохи бронзы в Маргиане // СА. – М., 1975, № 2. – С. 20-28.; Виноградова Н. М., Кузьмина Е. Е. Контакты земледельческих и степных племён в эпоху бронзы // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. – М.: “Наука”, 1986. – С. 126-151.
12. Матякубов Х. Кадимги Хоразмда миграция жараёнлари // Ўрта Осиё тарихи ва маданияти. – Ташкент, 2014. – Б.122-129.
13. Мавлонов Ў. М. Марказий Осиёнинг кадимги йўллари. – Ташкент : “Академия”, 2008. – Б. 14-19.
14. Низовья Аму-дарьи, Сарыкамыш, Узбой. История формирования и заселения. // МХЭ. – М., 1960. Вып. 3. – С. 345.
15. Проблемы этнической географии и картографии / Ответ. Редактор С.И.Брук. – М.: “Наука”, 1978. – С. 86-89.
16. Ртвеладзе Э. В. Цивилизации государства: культуры Центральной Азии: – Ташкент. 2005. – С. 32-33.
17. Сагдуллаев А.С., Тогаев Ж. Э. Миграции эпохи бронзы в Центральной Азии // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент. 2018. – С. 88-94.; Sagdullaev A, Abdullaev I, Tagaev J. Historical reconstruction the Bronze and Early Iron age of Central Asia: ethnocultural processes, migrations and economic relations // Cultural Heritage of Uzbekistan. From Petroglyphs to the Present Days. – Lublin, 2022. – Pp. 23-33.; Сагдуллаев А. С., Шайдуллаев А. Ш., Тогаев Ж. Э. Древневосточных и евразийских миграциях в Центральную Азию // Поволжская археология. – Казань, 2023. № 4. – С.113-128.
18. Сагдуллаев А. С., Шайдуллаев А. Ш., Тогаев Ж. Э. О древневосточных... С 116.
19. Толстов С. П. По древним дельта Окса и Яксарта. – М.: ИВЛ, 1962. – С.61.
20. Толстов С. П. Кадимги Хоразм маданиятини излаб...Б. 79-80.
21. Трофимова Т. А. Древнее население Хорезма по данным антропологии // МХЭ. – М., 1959. Вып. 2. – С. 15-29.
22. Виноградов А. В. О распространении наконечников стрел кельтеминарского типа // Этнография и археология Средней Азии. – М.: “Наука”. 1979. – С.8.
23. Черенцов В. Н. К вопросу о сложении уральского неолита // История археология и этнография Средней Азии. – М.: “Наука”. 1968. – С. 41-55.; Формозов А. А. О роли каспийского и приаральского мезолита и неолита в истории Европы и Азии // СА. – М., 1971. № 1. – С. 22-35.